

Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300 000 méretarányú nemzetiségi térképe

II. rész

Dr. Filep Antal egyetemi tanár

Témánk szempontjából megjegyzésre érdemes, hogy Teleki professzor betegsége alatt látott hozzá a közismert nemzetiségi térképe, a *Carte rouge* (vörös térkép) megalkotásához. Meg kell állapítanunk, hogy e két térképmű bár szerkesztési elveiben több ponton mutatkozik hasonlóság, de különböznek is. A *Carte rouge* nagyon átgondolt, összefoglaló és reprezentatív, mondhatni agitatív munkává vált. A Bátky – Kogutowicz neve alatt alkotott, 1:300 000 méretarányban megszerkesztett térképmű (illetve már az 1:200 000 méretarányban szerkesztett előzménye is) analitikus alkotás volt, amely a nagy összefüggésekben való láttatás mellett a mikrovizsgálódások, a részlet-elemzések eszközéül is kínálhatta magát. Minden jelcsoportjában a tételes ellenőrzés lehetőségét is biztosította. Ma már és a jövőben is a történelmi statisztikai, történelmi földrajzi elemzések kiinduló alapjául szolgálhat.

Célszerűnek látszott, hogy a szerkesztési feladatokat vállaló szakembereket és a kivitelezést végző technikai személyzet tagjait a Központi Statisztikai Hivatalba telepítsék. Az 1919 februárjában kinyomtatott az 1:300 000 méretarányú térképhez csatolt helynév-mutató bevezetőjéből, a ma már könyvészeti ritkaságnak számító kiegészítő kiadvány bevezetőjében – amit 1919 őszével dátumoztak – név szerint megemlékeztek egyes közreműködő szakemberekről. A szerkesztők köszönetet mondtak Dedinszky Vladimír, Ferenczi István, Halász Gyula, Herbst Ernő, Kogutowicz Lajos, Littke Aurél, Madarassy László, Marczali György, Schmidt Tibold és Steiner Lajos munkájáért. (A felsoroltak közül Madarassy László, Schmidt Tibold a kor jeles néprajzi kutatói voltak.)

Kogutowicz Károly még 1918-ban, a Földrajzi Közleményekben Magyarország nemzetiségi térképével kapcsolatos anyaggyűjtési, a szerkesztési és a kivitelezési munkálatokról alapos beszámolót írt (Kogutowicz K., 1918). Részben a technikai nehézségekről néhány fontos mozzanatot elárult a már említett, a 300 ezres térképhez kiadott Név-

mutató is. Többek között, hangsúlyozták, nem készülhet utánnymás, mivel a nyomólemezek nyersanyagát nehezen szerezhették be. Egy-egy szelvénylap kinyomtatása után le kellett maratniuk a lemezt, hogy azt újból felhasználhassák.

Első lépésként a térképi ábrázolás megszerkesztéséhez a közigazgatásban és a statisztikai elemzéseknél használt 1:200 000 méretarányú térkép szelvénytáblázatának 45 lapján készítették el a térkép kéziratot, házi sokszorosítású változatát. Ugyanis így a szerkesztést egyidejűen, párhuzamosan több ágon végezhetnék, utóbb a 300 000-es végleges térkép kézirati példányára csak „másolniuk” kellett a megszerkesztett, és gondosan ellenőrzött, akkurátusan korrigált „előképet”. Ez a munkát kivitelezési idejét rendkívül lerövidítette, hiszen párhuzamosan egyszerre több közigazgatási egység adatai feldolgozását végezhetnék. A választott méret lehetővé tette, hogy a sűrűn betelepült, aprófalvas körzetek adatait is könnyen felrajzolhatták.

Az 1:300 000 méretarányban nyomdai úton sokszorosított térképre nyomtatott magyarázó szöveg kitért a jelek képzésének módjára, hiszen tisztázniuk kellett a térkép szerkesztőinek, hogy a településenkénti esetleges egyedi lélekszámokból miként alkották meg a ténylegesen alkalmazott jelcsoportokat. Idézzük az 1919-es, 1:300 000 méretarányú térkép 9. szelvényén kinyomtatott szöveget: „A számadásokat természetesen kikerekítettük olyanformán, hogy 100-on alul 24 lélekszámot elhanyagoltunk, 25–50-et 50-nek, 51–124-et 100-nak vettünk.” A jelek képzésének ez az elve lehetővé tette, hogy az apró falvakat, telepeket és a történelmileg kialakult szórványokat ábrázolhassák. Egyben mód nyílt arra, hogy az iparosítással együtt járó migráció nyomán alakuló népesség átrendeződést is megjeleníthessék a térképen. Ha nagyobb egységekre kerekítettek volna, magát a településhálózatot is csak hiányosan lehetett volna ábrázolni.

A nyomtatott térképen négy mennyiségi kategóriát tüntettek fel. A kis félkör 50 lelket, a kis

kör 100 lelket szimbolizált. A nagy félkör 500 főt, a nagy kör pedig 1000 főt jelölt. Az 1:300 000 méretarány még lehetővé tette a falitérképként való megszerkesztést, de lehetőséget adott arra, hogy minden település teljes közigazgatási határát és külső tartozékait még jól érzékelhetően ábrázolhatták, s e határokon belül helyezték el a nemzetiségi/anyanyelvi megoszlás jeleit. Egyben még biztosították, hogy minden település és a különálló tartozéka is azonosító jelzést kaphasson. A belterületi lakosság jeleit a települések tényleges lakókörzetének térképi helyénél igyekeztek felrajzolni. A külterületi népesség jeleit is törekedtek a statisztikailag nyilvántartott külterületi lakott helyek tényleges térbeli helyének térképileg lehetséges pontos helyére telepíteni. Így a tanyák, a havasi, hegyvidéki szórványok, szőlőhegyi lakott telepek és az uradalmak majorjai népessége reálisan jelenhetett meg. Visszakereséssel minden település jelcsoportja ellenőrizhetővé vált. A méretarány választásában talán példát adhatott Balogh Pál térképszerkesztési kísérlete (Balogh P., 1902).

Az új, 1:300 000 méretarányú térkép valamennyi településünket a közigazgatási határával együtt (beleértve a különálló, akár más megye területébe zárt külterületi tartozékokat is) egyedileg biztonságosan azonosítható módon úgy ábrázolta, hogy minden helység adatainak nemzetiségi/anyanyelvi megoszlásával kapcsolatos jeleit tételesen és könnyen ellenőrizhette bárki. A térkép tanulmányozója egyszerűen meggyőződhetett a bemutatás hitelességéről, tudományos korrektségéről. Az 1:300 000 méretarányban megszerkesztett térképre kinyomtatott kísérő, értelmező szöveg maga is utalt a Statisztikai Közlemények (új folyama) 42. kötetére, amelyben az 1910-ben végrehajtott népszámlálás községsoros adatait tették közzé. A térképpel együtt megjelentetett Névmutatóval a megye és járás jelzését figyelembe véve meghatározhatjuk valamennyi település nevét. A megyei, járási és községi jelzőszámok egyben a hivatkozott népszámlálási kötet adataihoz is elvezethetik az érdeklődőt. (A térkép és a Statisztikai Közlemények beosztása, számozása azonos. Megjegyzendő, hogy a Névmutató füzet csak a települések összlélekszámát közölte. Nyilván terjedelmi okokból az anyanyelvi megoszlás adatait nem közölhették.)

A térképi ábrázolást magyar, angol, francia és német magyarázó szöveggel látták el. A bemutatott térképi tartalom értelmezéséhez fontos és alapvető statisztikai adatokat is úgy közöltek az

egykorú Magyarországról, hogy néhány grafikonos ábrázolást nyomtattak ki a térkép mellé. Így többek között vázolták az ország lakosságának nemzetiségek és a vallásfelekezetek szerinti megoszlását, illetve az egyes egyházak híveinek nemzetiségi összetételét is összegezték. Egyben grafikonok segítségével Magyarország nemzetiségi összetételének történelmi alakulását is érzékeltették, valamint kimutatták nemzetiségeink 18. század előtti csoportjainak arányszámait, valamint feldolgozták a 18. századdal megindult betelepülés nemzetiségek szerinti eltérő mértékét is. A településhálózat és a népsűrűség viszonyainak megértéséhez külön melléktérképeket szerkesztettek, amelyeken hazánk népsűrűségét, zárt erdősegeit jelenítették meg (mindkettő méretaránya 1:2 150 000). Egy további melléktérkép az ország lakatlan területeit vázolta, 1:4 000 000 méretarányban.

Elhelyeztek még egy melléktérképet, amely a magyar államterület egykori megyéi és járásai, valamint városai közigazgatási határait tüntette fel (méretaránya 1:1 750 000). Ez nagy segítséget jelentett az egyes településvidékek azonosításánál is, hiszen a főtérrépen csak a városok és a járási székhelytelepülések nevét írták ki. Az egyes településeket járásonként arab számok jelölték. A járásokat római számokkal azonosították, a megyék a településektől eltérő nagyságban, típusban szintén arab számokat kaptak, amelyeket a járások számai mellett minden esetben ismételten rányomtattak a térképre. (Erre azért is szükség volt, mert az egész térkép alapszínét egységesen, a megyék megkülönböztetése nélkül nyomtatták ki.) A következetesen alkalmazott számozás biztosította, hogy a települések, a járások és a megyék névírása nem vonta el a figyelmet. A város- és a járási székhelynevek mégis tájékozódási pontul szolgálhattak. Így a térképen minden települést és esetleges különálló tartozékát is gyorsan azonosítani lehetett. (A különálló tartozékok például puszták, szőlőhegyek, havasok az anyaközség számát kapták, ám a könnyebb megkülönböztetés érdekében ezeket az azonosító számokat mindig zárójel között tüntették fel.)

A térkép a magyar-horvát kiegyezés szellemében csak a Mura és a Dráva, illetve a Duna vonalától északra fekvő Vas, Zala, Somogy, Baranya és Bács-Bodrog megyék határán belüli térséget ábrázolta, „*Dévénytől Zágonig*” teljességre törekvően.

A térkép szerkesztéséhez a Lambert féle azimutális területtartó vetületi rendszert válasz-

tották. A fókálózat számozását a Greenwich áthaladó 0 délkörrel indították. A szerkesztők rövid módszertani ismertetésükben megjegyezték, hogy a települések határait az Állami Nyomda 1:144 000 méretarányú adókataszteri térképvázlatait felhasználva rajzolták meg.

Az 1:300 000 méretarányban szerkesztett térkép a fénymásolásos alaptérképű, kézzel színezett 200 ezres szelvénsorozattal szemben a színes nyomdai kivitelnek köszönhetően gazdagabb tartalommal jelenhetett meg, hiszen lényegesen vékonyabb vonalakat alkalmazhattak. A településnevek nem terhelték a térképi tartalom gyors áttekintését, megértését.

A térkép minden folyót és fontosabb patakot, valamint a nagyobb állóvizeket ábrázolta. A rajzoláskor a vízhozamot, mederszélességet igyekeztek tükröztetni. Szintén ábrázolták a hajózási csatornákat. A térképen az ország egész területét sajátos opálos jellegű, szürkével kevert vajszínre nyomták, ugyan maradt fenn közgyűjteményben egy-egy fehér alapszínű szelvény is. Lehetséges, hogy ezek a nyomdai munkálatok során selejtezett lapok. Véletlenszerűen maradtak meg, mivel más vonatkozásban is hiányos a nyomásuk.

A térkép egészén a domborzatot nem ábrázolták, ám általában a hegységek legfontosabb magassági pontjait + jellel feltüntették, és a magassági értéket az adriai (a trieszti) tengerszinthez mérve írták meg. Ezek a magassági pontok eligazíthaták a településsűrűséget és a település-nagyságot elemző térképolvasót is.

Az államhatár mellett mindenütt a megyék, a járások és a települések határvonalait különös gondnal ábrázolták. Külön jelet kaptak a 15 000 lélekszám feletti városok. Minden vasútvonalat ábrázoltak, de nem különítették el a normál nyomtávú vasút hálózatát a keskeny nyomközű vonalaktól.

A 300 ezres térképen jelölték bizonyos esetekben az utakat is, amelyeket a jelmagyarázat országútnak minősít. (franciául route nationale, angolul highways, németül Landstrasse szavakkal azonosították a térkép készítői). Minden bizonnyal valamely kiemelt fontosságú, akkor korszerűnek tekintett úttípust jelöltek meg, mert bizonyos térségekben egyáltalán nem rajzoltak fel ilyen utakat. Másutt egy-egy történelmileg is közismert közlekedési tengelyben csak két-három hosszabb vagy rövidebb szakaszt láthatunk a nyilván kiépítés alatt álló új úttestből. Feltűnő, hogy az országutak Galícia és Bukovina irányába

a vasútvonalakkal párhuzamosan is viszonylag sűrűn vezettek át. Az ország belsejében a megyei székvárosok körül is viszonylag gyakrabban jelölik ezt az úttípust. Az útépitésben nyilván a bécsi, közös hadseregvezetés stratégiai érdekei erősen érvényesültek. Erre vall, hogy a Dunától északra az osztrák határtól a felső-magyarországi megyéken át összefüggőbb úttrendszerrel áruklódik a térkép. Az is feltűnő, hogy ezek az útvonalak alig követik a budapesti irányú közlekedési tengelyeket.

Feltűnően nem kívántak a térképszerkesztők a megyei, városi, illetve a helyi fenntartású utakkal foglalkozni. Szembeszökő lehet számunkra az is, hogy még a 18. században kialakított, köhidakkal kiépített, egykor stratégiai szerepű útvonalakat sem jelölték. Például hiányzik a Pest, Hatvan, Gyöngyös, Kál, Kápolna, Mezőkövesden át futó út, amelynek tisztes 18. századi műtárgyait a vasúton utazva is máig jól láthatjuk. Ennek az folytatása a Hernádtól keletre, Zemplénten Sárospatakig jól követhető napjainkban is.

Az utak jelöletlensége azért is zavaró, mert bizonyos körzetek szigetjellegű településeinek, településbokrainak közlekedési kapcsolata értelmezhetetlen. Az etnikus folyamatok pedig egyáltalában nem voltak függetlenek a közlekedés lehetőségektől.

A Bátky és Kogutowicz nevével fémjelzett 1:300 000 méretarányú térkép 12 nemzetiségi/anyanyelvi csoportot jelenített meg. Minden csoportot jól megkülönböztethető színnel ábrázoltak. A magyar mellett fenntartották az „egyéb” kategóriát azoknak a kis csoportoknak, amelyeket a statisztika észlelt, ám országosan nem jeleníthették meg önállóan. A térkép következetesen bemutatta a németség, a szlovákság, a románság, a szerbség, a horvátság és a ruténség tömbszerű és szórványbeli létét. Jelölték a szlovénok, a lengyelek, a bolgárok és a csehek csoportjait is. Az utóbbi négy csoport Magyarországon kisebb lélekszámú közösséget alkotott. Azonban egyes körzetekben helyileg jelentős létszámmal homogén közösségeket alkottak. Vasban és Zalában a magyar állam kialakulásától jelen voltak a szlovénok. Árva északkeleti részén és Szepes északnyugati sarkában hosszú évszázadokon át éltek lengyel lakosságú falvak. Temes, Krassó-Szörény több hullámban fogadott bolgár közösségeket. Utóbb erre a bánsági térségre cseh népesség is betelepült, akik identitásukat megőrizték az I. világháború végéig, amikor is kikerültek a magyar államiság keretei közül.

Bátyk Zsigmond és Kogutowicz Károly szerkesztésében 1919-ben kinyomtatott, 1:300 000 méretarányú térképe az 1910-ben összegyűjtött statisztikai adatfelvétel keretei között hiteles és reális képet kínált az egykori Magyarország etnikus összetételéről. A térkép alapján jól körvonalazódnak a különféle nemzetiségek, anyanyelvek településtömbjei. Szabatosan meghatározhatók az egyes nyelvek közötti határvonalak. Nyomon lehet követni az átmeneti, vegyes népességű sávokat, körzeteket. Megragadhatók a különböző időszakokban spontán módon vagy szervezeten lezajlott migrációs hullámok. Ugyan a térkép nem érzékeltetheti az idő dimenzióját, ám hely- és településtörténeti ismereteinkre támaszkodva a középkortól a 19. század utolsó harmadában lezajlott iparosítással együttjáró nagyobb népmozgások települési eredményeit felismerhetjük.

A térkép apró részleteiben is tanulmányozhatóvá teszi a magyarság és a nemzetiségek nyelv-szigeteit. Mivel a jelképzésnél a 24 főnél nagyobb csoportokat is figyelembe vehették, valamennyi nemzetiség vonatkozásában a legkülönbözőbb eredetű szórványok bemutatását is kiválóan megoldották. Ez a módszer különösen hasznosnak mutatkozott Erdély vármegyei igazgatású vidékei ábrázolásánál. Hiszen ebben a régióban a középkori magyar lakosság a 15. és a 18. század között olyan súlyos veszteségeket szenvedett, amelyeket a 20. századig nem heverhetett ki, ám a megpróbáltatásokat átvészelt lakosság a kollektív gazdálkodás megszervezéséig ragaszkodott a reliktum közösségei településeihöz. Bár a szórványok szegénysége már a 19. század második felében szép számmal a városokba áramlott, a kisbirtokos földművesek általában a helyben maradásra törekedtek.

Érdemes utalnunk arra, hogy a lakosság nemzetiségi származása szerint eltérően vett részt a városba költözés folyamatában. Különösen megmutatkozott ez a tömeges költözés kezdő időpontja tekintetében. Ez jól leolvasható az 1919-ben megszerkesztett térképről is. (Hasonlóan használhatónak mutatkozik az 1918-ban elkészített előzmény-térkép is.)

Az 1910-es népszámlálás és nyomában a nemzetiségi térkép a 19. század utolsó harmadában fellendülő bányászat, gyáripár migrációs vonzásáról is rendkívül sok információt ad. Kirajzolódnak azok a korábban alacsony népességű vidékek, amelyek jelentős és igen korszerű bányatelepeket nyitottak, illetve nyomon követhető egyes városoknak ipari központtá válását követő

robbanásszerű növekedése. Ezek a folyamatok a magyar népesség jelentős mozgásával jártak. A hátrányos termőhelyi adottságú hegyvidéki településkörzetekből tömegesen települtek a Zsil völgyébe, ahol huzamos ideig a bányászatban foglalkoztatottak révén magyar többség alakulhatott ki. A magyar és a székely falvak szegénysége nagyon korán olyan élénk forgalmú városokba áramlott, amilyen Brassó, Temesvár, Kolozsvár vagy Arad volt. Így került arra sor, hogy a szász történelmi és polgári hagyománnyal rendelkező, jelentős román szomszédságú Brassó a kapitalista iparosítás során évtizedekig magyar többségű lakossággal rendelkezhetett.

Mind a 200 ezres, mind az azonos elvű 300 ezres térkép a statisztikai adatfelvétel esetlegességei ellenére reális, a valóságnak megfelelő áttekintést nyújtott az 1910. évi census anyaga alapján. Csak sajnálnunk lehet, hogy ezt a tudományosan átgondolt, hitelességében következetesen ellenőrizhető kartográfiai dokumentumot nem ismerhette meg a széles hazai, a szomszédnépi és az európai közvélemény. Úgy véljük, hogy sem a hazai, sem a nemzetközi tudományosság nem ismerte fel a térkép igazi értékét. A környezetünkben számos helyen kényelmetlennek tekintették az új határok megvonása után a térképhez kötődő problémakört. Igaztalanul a hivatalos politika által meghirdetett revízió törekvések eszközét vélték benne felfedezni. Úgy tűnik, hogy a húszas és a harmincas években sem a hazai politika, sem a magyar oktatás meghatározó irányítói, sem a sajtó munkatársai lényegét tekintve nem dolgozták fel e térképművet, nem vonták le azokat a mélyebb tanulságokat, amelyekre pedig mind a politika, mind a közvélemény formálásában feltétlenül szükség lett volna. A szilárd valóságismeret, a reális világlátás folyamatos és helyes megalapozásához feltétlenül szükség lett volna azoknak a tényeknek az ismerete, amelyek az 1918-as és az 1919-es térképekben benne foglaltattak. A két világháború között, és a II. világháborút követő évtizedekben a kapcsolódó kérdések terén csak agitatív – bár a korábbiakkal ellentétes előjelű – propagandát fejtettek ki. Nem folytattak a valóságra, a tényekre alapozott, elmélyült felvilágosítást, ismeretterjesztést.

Az 1918-ban és az 1919-ben készült térképek keletkezéstörténetével kapcsolatosan a kortársak sem tájékozódtak pontosan, és nem is tájékozódhattak teljes hitelességgel. A kellő informálásra nem is nyílt kellő tér. Fodor Ferenc is, aki hosszú időn át Teleki egyetemi munkatársa volt

a Teleki Pálról írott értékelő könyvében is alaposan összekeverte a Vörös térképet, az 1:200 000 méretarányú 45 szelvényből álló térképművet és az 1:300 000 méretarányban kinyomtatott falitérképet. A dolog érthető, hiszen a kritikus időszakban Fodor még Karánsebesen élt. Ugyan később a családjával az egykorú szóval „repatriált”, azonban időbe telt, amíg bekapcsolódhatott a hazai tudományos életbe. S akkor már a térképszerkesztés befejeződött, Kogutowicz Szegeden vállalt professzori állást. Bátky is inkább a Néprajzi Múzeum súlyos gondjaival volt elfoglalva.

Fodor úgy tudta, hogy Teleki Pál a bolgár összeomlás másnapján, 1918. szeptember 29-én látott munkához. Szintén tud arról, hogy a Vörös térkép tervezői munkáját a spanyolnáthás fertőzése alatt, a három hétre rúgó szobafogságában kezdte el. Fodor Ferenc híradásából arra következtethetünk, hogy a Carte rouge szerkesztésében báró Nopcsa Ferenc volt a segítségére. A számításokat ő vállalta magára. Teleki Pál a rajzolásra koncentrálhatott, igen feszített munkatempóban végezték a munkát.

Fodor Teleki Pálról írt könyvében a 200 ezres és a 300 ezres térképre vonatkozó információk is összemossádk, keverednek. Rögzíti, hogy 22 kézirati példányt állítottak elő, tudni illik az 1:200 000 méretarányú szelvénytörzsből. A befejezést 1919. február elejére teszi. Ám magától Bátky Zsigmondtól és Kogutowicz Károlytól a 300-ezres térkép névmutatójához írt bevezetőből tudjuk, hogy ez a nyomdai előállítású változatra vonatkozik. A 200 ezres szelvényeken kivétel nélkül 1918-as évszámot tüntettek fel. (Fodor F., 2001. pp 38–40).

Aligha véletlen, hogy 1919 és 1940 között a nemzetiségi térképeket továbbra is a régi tömbös ábrázolásmód szerint jelentették meg. Egyetlen az 1918-as, illetve az 1919-es térképpel rokonítható összeállítás állíthatunk párhuzamba. Ugyancsak az 1910-es adatbázison készült 1:900 000 méretarányban Dörre Jenő és Lux Ernő *Magyarország néprajzi térképe*. Ez Klösz György és Fia, Térképészeti Műintézet Budapest kivitelezésében jelent meg. (A kiadás évét a térképlapon nem tüntették fel. Kocsis Károly úgy tudta a megjelenés éve 1920-ra tehető.) A térkép szerkesztői 1000 főt reprezentáló pontokkal jelenítették meg hazánk és Horvátország lakosságát. Feltételezhető, hogy szintén a békeelőkészítés időszakában felvetődő igényeket igyekeztek kiszolgálni. Talán külföldi tényezők érdeklődésére is számítottak, mert a magyar feliratok mellett angolul és franciául is

közölték szövegeiket. Mindketten a Magyar Államvasút magasabb képzettségű főtisztjei voltak. (Dörre Jenő MÁV főmérnökként, Lux Ernő MÁV felügyelőként szerkesztői minőségben jegyezte a térképet.) Számukra a vasúti szolgálati beosztásuk a nemzetközi érintkezésben is cselekvési lehetőséget kínálhatott. Talán MÁV tisztviselői beosztásuk is magyarázhatja, hogy a térképszerkesztésnél gondosan elkészítették a horvát állami terület térképi részét is (a horvátországi vasút vonalainak üzemeltetésében 1918-ig a MÁV és a magyar vasutasok jelentős szerepet vittek).

A térkép külön dolgozta fel Budapest népességét melléktérképen és ehhez rövid statisztikai kimutatást is csatoltak. (A Budapestet ábrázoló részterkép feldolgozása feltűnően emlékeztet a 200 ezres térkép-szelvénytörzsből nagyvárosokról külön elkészített lapjára, a Budapestet ábrázoló részletére.) Azt is feltételezhetnők, hogy népszerűsíteni, terjeszteni akarták a nagyobb térképmű eredményeit.

Az ezres lélekszám szerinti jelképezés ugyan az aprófalvas vidékeink esetében nem igazán bizonyult ideálisnak, szerzőink mégis érzékeltetni tudták települési struktúra alapjellegét. Igyekeztek a tanyavilág körzeteit is ábrázolni. A térkép méretének korlátai miatt csak a megyék határait rajzolták meg, és különös gonddal dolgozták ki a vízhálózatot. Feliratokkal jelezték a hegységeket. A legfontosabb magassági pontokat is közölték. Így jól értelmezhetők a lakatlan magasabb hegyeségi régiók is. Viszonylag sok település, sokszor falvak nevét is felírták, hogy a térkép olvasója könnyen tájékozódhasson. A választott jelérték ugyan nem kedvezett a szórványok bemutatásának, ám a nyelvszigeteket igen gondosan igyekeztek érzékeltetni. Mind a magyarság, mind a nemzetiségek a főbb tömböktől elkülönültebb településcsoportjait is lelkiismeretesen törekedtek vázolni.

Önálló színnel jelölte a magyarokat, a németeket, a románokat, a szlovákokat, a szerbeket, a horvátokat és a ruténokat. Az egyéb nemzetiségi kategóriát is fenntartva közös, ám területi elhatárolással a viszonylagos tömbben lakó lengyelek, a bánági bolgárok és a krassovánok, a bácskai és a baranyai bunyevácok, a vasi és a zalai vendek (szlovénok), valamint a fumei olaszok kaptak térképi jelet. Mindent összegezve ez a térkép is szintén jó és valós tájékoztatást kínált az 1910 körüli nemzetiségi helyzetről. Arra vall, hogy a 200 ezres és a 300 ezres feldolgozás ábrázolási elve szerint más méretarányban is jó

feldolgozások születhettek volna. Arra is gyanakodhatunk, hogy munkájuk nem volt független a Bátky, Kogutowicz, Teleki 200 ezres, illetve a Bátky, Kogutowicz 300 ezres térkép készítésétől. Érdeemes lenne erre a térképre vonatkozóan még további kutatásokat végeznünk! (A Dörre – Lux térkép legújabb reprodukciója megtalálható szintén Gyurgyák J., 2008. I. kötet pp. 270–271. Az Országos Széchényi Könyvtár példányát tette közzé.)

Az immár kilencven éve elkészített két térképmű ma is megbecsülendő tudományos érték, az eltelt évtizedek alatt tudománytörténeti dokumentummá vált. Noha elvesztette a mindenkori jelenre utalt politika számára az egykor oly fontos relevanciáját, történelmi földrajzi dokumentumként nagyon is megérdemelné, hogy további alapos történelmi elemzések tárgyává tegyék. A mai viszonyok között tartalma napi szinten már nem elizagító, hiszen már 1920-tól lassú, ám feltartóztatathatatlán változások indultak el. 1944-től a II. világháború végétől 1949-ig a hadműveletek és nagyhatalmi intézkedések révén drasztikus átalakulások zajlottak le. Az 1950-es évektől a mezőgazdaság átalakítására tett ismétlődő állami, politikai beavatkozások valóságos népvándorlást, etnikus átrendeződést váltottak ki. Ez természetesen magával hozta szinte valamennyi térség etnikus átrendeződését is. Nem kisebb változással járt a szocialista iparosítás és a falvak településfejlődésének megtorpanása, olykor a falusi életforma kategorikus elutasítása, az egyoldalú erőltetett városfejlesztés.

A térképmű a magyar és a nemzetközi tudományosság, nem kevésbé a közvélemény tájékoztatására azonban ma is aktuális tartalmat hordoz. Nem nélkülözhetjük kilencven éves térképünket, ha arra törekedünk, hogy az utolsó 8–10 évtized folyamatait alaposan és helyesen, egyben a jövőbe mutatóan értékeljük, megérthessük és meg is értethessük. A történelmi országterület egykori etnikus viszonyait reálisabban nem ismerhetjük meg más dokumentumokból, más feldolgozásokból! A kilencven évvel ezelőtt munkálkodók értékes örökséget hagytak reánk. Ebből az érdeklődő, a kutató és a politikus ma is helyes ismereteket szerezhet, forrásozhat. E térképi feldolgozás segítségével mindennél jobban feltárulhatnak a Kárpát-medence 19. és 20. századi történelmének buktatóit. Ha ennek a térképnek az adalékaiból indulunk ki, és a benne ábrázolt valóság igazságaihoz ragaszkodunk, tragikus konfliktusokat kerülhetünk el, s a „magunk revíziójához” is kö-

zelebb juthatunk abban az értelemben, ahogyan azt a húszas, harmincas évek erdélyi írója Makai Sándor felvetette.

Világosan kirajzolódnak, hol voltak olyan területek, ahol a középkor évszázadai óta egybefüggő magyar vagy nemzetiségi nyelvi tömbök léteztek. Tudnunk kell, hogy 18. század a kései évtizedeitől a hazai politika egyik nagy tévedése volt, hogy ezeknek a térségeknek a sajátosságait a korábbi korszakok hagyományait elfelejtve nem vette tudomásul. Másfelől a mai magyar társadalom minden tagjának is jól kellene ismernie, hol voltak azok a régiók, ahol hazánk nemzetiségi lakosai homogén tömböket alkottak országunk történelme során, hol voltak a sávok, amelyekben a történelem során mindig természetes és sokszorosán kipróbált, kölcsönösen elfogadott volt a többnemzetiségű együttélés. Nem lenne tanulság nélkül való, ha nyilvántartaná társadalmi tudatunk, milyen bensőséges kapcsolatokat ápoltak akár familiáris szinten is ezekben a régiókban élő magyarok a velük szomszédos nemzetiségek tagjaival, közösségeivel. Nem kevésbé lenne fontos, hogy ismerje a legszélesebb közvélemény, hogy a magyar nyelvterület pontosan milyen kiterjedésű volt a múltban, és ez miként változott a történelem folyamán, s különösen a 18., a 19. és a 20. században. Jó lenne, ha tudatosodna a társadalmunkban, hogy hol alakultak ki a máig értékteremtő-értékhordozó nyelvszigeteink, hol vannak/voltak a kulturális közvetítésben, a népközi érintkezésben is rendkívül jelentős szerepű szórványvidékeink. Nem lenne érdektelen, ha a népünkkel együtt élő vagy együtt élt népekről, településsterületeikről tájékozottabb volna a hazai társadalom. Igaz, hasonló szemléletű, hasonló módszerű, megújított, aktuális adatbázisú térképekre ismét szükség lenne. Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly 1919-es Magyarország anyanyelvi megoszlásáról készített térképe azt bizonyítja, hogy a kartográfia képes tudományos hitelességgel történelmivé vált kérdésekben is aktuális információkat közvetíteni! Törekednünk kellene arra, hogy legyen fülünk a hallásra, legyen szemünk a látásra! Valamennyiünknek nyitottnak kellene lennünk arra, hogy a tudomány igazságát közvetíthessük!

Mindezek talán látszólag messze esőnek tűnhetnek a kartográfia tudományától, a kartográfia történetétől, de talán figyelmeztethet bennünket arra, hogy a jó térkép kötetekre rúgó adathalmazokat képes megjeleníteni úgy, hogy a tények

belső összefüggéseire ráébredjünk, és a jelenségeket akár egy szempillantás alatt gyorsan áttekinthessük, és helyesen értékelhessük! Egy-egy térképen az ábrázolt tartalom az időmúlásával elvesztheti napi aktualitását, azonban a térkép vallomása az egykori valóságról változatlanul érvényes marad. A történelmi értékűvé vált, az 1910-es népszámlálás alapján 1919 februárjában megjelentetett térkép értékei okán megérdemelne, hogy a közeli jövőben korszerű reprodukciója a kutatás és az oktatás számára hozzáférhetővé váljék!

A szerző köszönetét fejezi ki *Reisz T. Csabának*, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójának, *Plihál Katalinnak*, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára vezetőjének, *Jankó Annamáriának*, *Suba Jánosnak*, a HM. Hadtörténeti Intézet és Múzeum vezető munkatársainak, *Szemkeő Endre* levéltárosnak, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára tudományos munkatársának, a térképgyűjteménye volt kezelőjének, hogy kutató munkánkat önzetlenül támogatták. Köszönettel tartozunk külön is az Arcanum Adatbázis Kft.-nek, *Biszak Sándor* cégvezetőnek az 1918-ban és az 1919-ben alkotott dokumentumok kutatási reprodukcióinak elkészítéséért.

Összefoglalás

A dolgozat Magyarország történelmi államterülete népességének az 1910. évi népszámlálás adatbázisára alapozott, 1919 februárjában elkészített és kinyomtatott anyanyelvi, nemzetiségi megoszlásának – a kortársi szóhasználat szerint – néprajzi térképét ismerteti. A térkép 1:300 000 méretaránya lehetővé tette, hogy valamennyi település külterületét, külső tartozékait ábrázolhassák. Az egykorú népszámlálási adatfelvétel pedig biztosíthatta, hogy a belterületi lakosság mellett a külterületi lakott helyeket, telepeket a valós térbeli helyükön mutathassák be.

A térkép 50, 100, 500 és 1000 fős jelekkel a magyar, a román, a német, a szlovák, a horvát, a szerb és a ruszin nagyobb létszámú népcsoportok mellett jelölte a lengyel, a szlovén, a cseh és a bolgár nemzetiségű telepeket is, valamint a statisztikailag jelentősebb csoportokba be nem sorolható egyéb nemzetiségeknek is fenntartott egy jelző szintet. A térképmű rendkívüli értéke, hogy minden település ábrázolásának hitelességét gyorsan és könnyen, számszerűen is ellenőrizheti a tér-

kép olvasója. A 15 000 lélekszám feletti városok és a járások székhelyei nevét feltüntették. Ám a megyéket, a járásokat és a településeket és a tartozékaikat számok jelzik. (A települések járásokon belüli jelző száma követi a népszámlálás hivatalos publikációjának azonosító számait.) Az akkor közelgő béketárgyalásokra készülve a térkép feliratait a magyaron kívül franciául, angolul és németül is kinyomtatották. A térképhez 1919 novemberére külön füzetet adtak ki, hogy a helységek azonosítását megkönnyíthessék.

IRODALOM

- Ablonczy B.* (2005): Teleki Pál. Budapest. Osiris Kiadó, 547 p.
- Balogh P.* (1902): A népfajok Magyarországon. Kiadja a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest. VII p. + 1113 p. +A-tól F-ig függelék. A könyvet kiegészíti: A népfajok Magyarországon című dolgozat térképmellékletei. Tervezte: Balogh Pál. Rajzolta: Proff Kocsárd Sándor. (Külön a kiadó által készített dobozba hajtogatott íveken XXII térkép.) [Különösen hangsúlyoznunk kell, hogy a népfaj összetett szó a kor magyarországi tudományos és közéleti irodalmában, köznyelvében 'nép', 'nemzetiség' szavak kedvelt, választékos szinonimája volt. Semmiképpen sem kapcsolódott a későbbi fajelmélethez. A korszak liberális világnézetet valló szaktudósai is rendszeresen használták.]
- Fodor F.* (2001): Teleki Pál. Egy „bujdosó könyv” A kéziratot Fodor Ferenc irathagyatékából sajtó alá rendezte Szávai Ferenc Tibor, jegyzetekkel ellátta Szávai Ferenc Tibor és Tilkovszky Loránt. A Fodor Ferenc és Teleki Pál című zárótanulmányt írta: Tilkovszky Loránt. Budapest, Mike és Társa Antikvárium kiadása. 576 p.
- Györffy I.* (1913): A feketekörösvölgyi magyarság települése. Földrajzi Közlemények XLI. évf. pp. 451 – 552.
- Györffy I.* (1915): Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. Földrajzi Közlemények XLIII. évf. pp. 257–293.
- Györffy I.* (1915–1916): Dél-Bihar falvai és építkezése. Néprajzi Értesítő XVI. (új folyam XI.) évf. pp. 101–129., XVII. (új folyam XII.) évf. pp. 99–114.
- Györffy I.* (1942): Magyar nép, magyar föld. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Györffy Gy. Turul kiadás, Budapest. 477 p.

Györffy I. (1986): A Fekete-Körös völgyi magyarság. Kiadta Gy. Ruitz I., bevezette Györffy Gy. Pro Memoria Történelmi és művelődéstörténeti zsebkönyvtár. Szerkeszti Katona Tamás. Budapest, Európa Könyvkiadó. 210 p.

Gyurgyák J. (szerkesztette, 2008): Magyarország története képekben I. A dualizmus kora. Osiris Kiadó, Magyar Távirati Iroda – Országos Széchényi Könyvtár, h. n. (Budapest). 443 p.

Keményfi R. (1994): Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar – román faluban. Folklor és Etnográfia 84. Debrecen, KLTE 165 p.

Kocsis K. (1996): Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. Földrajzi Közlemények (CXX.) 46. [új folyam szerint] évf. 2–3. sz. 167–180.

Kocsis K. (2002): Vázlat a magyar etnikai térképezés történetéhez. Néprajzi Látóhatár XI. évf. 1-4. szám. A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére. pp. 227–240.

Kocsis, K. – Tátrai, P. (2006): Contributions to the Hungarian ethnic mapping. In: Zentai L. – Györffy J. – Török Zs. (szerk.): Térkép – tudomány: tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére. ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék. Budapest, pp. 241–249.

Kogutowicz K. (1918): Magyarország 1:200 000 méretű néprajzi térképe. (1 táblával) Földrajzi Közlemények XLVI. évf. 7–10. füzet, pp. 320–326. (A közlemény a Magyar Földrajzi Társaság 1918. december 21-én tartott felolvasó ülésének a szövegét tartalmazza.) [A mellékelt színes nyomású tábla a térkép 3 részletét tette közzé: 1. Makó északi és déli előtere, 2. Beszterce-, Körmöcbánya és Zólyom környéke, 3. a Bánffyhunad és a Kolozsvár közötti térség.]

Cs. Sebestyén K. (1941): A krassovánok háza. Néprajzi Értesítő XXXIII. évf. pp.134–158.

Cs. Sebestyén K. (1944): Krassó-Szőrény vármegye parasztháza. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet. 115. p. + 5 tábla.

**The detailed, 1:300 000 scale
Ethnographical Map of the Historical
Hungary was published ninety years ago**
Filep, A.

Summary

From the eighties of the 19th century, maps of the nationalities' distribution were edited regularly according to census. Until the 1910s the simultaneous illustration of the cohabitation of several nationalities and the density of the population was not possible. Even if the mixed ethnographic composition of the population of some settlements or a region was indicated, the geographically proper illustration could not be done. For the first time ethnographer and museologist Cs. Sebestyén Károly developed a method to present the ethnographical distributions real spatiality on a map. After, in the February of 1919 the 1:300 000 scale ethnographical map of Kogutowicz Károly (geographer, cartographer) and Bátky Zsigmond (ethnographer, cartographer) was published.

The map was printed in English as well. The original English title was: *Ethnographical Map of Hungary [colonisation and population:] designed by order of the Foreign Ministry of the Hungarian Republic*. The map showed the borders of public administration for all settlements of the country's historical area. Thus the illustration of the inhabitants of the outer areas was possible. Groups of 50, 100, 500 and 1000 were marked with distinct colours for 10 nationalities. The symbols of the inhabitants were displayed on their accurate geographical location. Thus beyond displaying the distribution of nationality and language, the map well indicated population density and the settlement relations. All settlements and their possible separated accessory were easily identifiable, plus comparable and monitorable with the help of the data-series of the census in 1910. This high standard map has been used continuously for decades. Today it is the respected document of historical geography, and the appreciated creation of the history of Hungarian cartography.